

NAGY MIKLÓS

AZ ARANYEMBER*

1.

Timár Mihály sorsának számos olyan fordulata van, amely az egész regény jelképévé lehet, de talán egyik sem szimbolikusabb, mint a Duna jegén való eltévedés. A milliomos, a tetterejéről és gyakorlati gondolkodásáról híres ember tanácstalanul vergődik itt, nem lel utat. El tudnók-e képzelni hasonló helyzetben Berend Ivánt vagy Kárpáthy Zoltánt? Timár mintha csak tagadása lenne a korábbi hőszoknak, de legfőképpen Berend Ivánnak. Itt is a nemzeti tőkés problémája foglalkoztatja az író, de egykori eszményére már kiábrándultan tekint, pályáját meghasonlásba vivőnek találja. A felvilágosult polgárság nagy eszményeit az alkotó munkáról, a szabad választáson alapuló házasságról, a társadalmi szolidaritásról és jogrendről mind megvalósíthatatlannak érzi a maga korában, valóráváltásukat már nem az utópisztikusan elképzelt jövőtől várja, hanem a népmondák szigetére helyezi.

Egyszerű, de felettébb téves dolog lenne *Az aranyember* és a századforduló romantikus, antikapitalista Jókaija között valamiféle közvetlen kapcsolatot létesíteni; az *Ahol a pénz nem Isten* (1902) sziget-motívumával, a világból való elmenekülésével szinte csábít az efféle konstrukció megalkotására. Ott egy emberi és művészi útjának végefelé járó aggastyán nyilatkozik meg, aki a körülötte levő világ mozgató erőit egyre kevésbé érti, arról csak teljességgel elnagyolt, sablonos képet tud festeni. Pesszimizmusa inkább saját helyzetéből, mint a viszonyok felméréséből ered, ezért szölamokban merül ki, mesét, helyzeteket alkotni nézetének igazolására már nem képes, azokat üres rutinú kalandregényből veszi át. Ahol az esztétikai értékek ennyire különböznek, ott közvetlen kapcsolatról nem lehet szó. De más jelek is azt mutatják, hogy *Az aranyember* az író illúzióvesztésének olyan dokumentuma, amelyet bizakodó, a közéleti harcokat vállaló és szolgáló, sőt újabb illúziókat megfogalmazó művek követnek. Hiszen 1872 nemcsak *Az aranyember* folytatásokban való közlését látja, hanem *A jövő század regényét* is, s a hetvenes években jelenik meg meg a *Ra Ráby*, meg a konzervatív *Névtelen vár* is. Az azonban bizonyos, hogy a tőkés vállalkozáshoz fűzött nagy remények erősen lelohadnak Timár Mihály regénye után, s a félrevonulásban fellelhető idilli bologság ezután a korábnál gyakrabban jelenik meg írásaiban. Az *Egy az Isten* ugyanúgy ezt hirdeti, mint *Az élet komédiásai*, s az *Enyém, tied, övéből* is világosan kiolvasható a modern üzleti élet jellemet és erkölcsöt bomlasztó hatása.

* Tanulmányomban elsősorban a regény gondolatvilágának kifejtésére, általánosabb, és Jókai munkásságán belüli összefüggéseinek feltárására törekedtem. Több olyan mozzanatot (pl. Jókai realista adatgyűjtése a mesterségek köréből, Teréza antiklerikalizmusa, a nyelvhasználat stb.) mellőztem, amelyet a közelmúltban általánosan elterjedt dolgozatok — Lengyel Dénes utószava a regény 1954-i kiadásához, Sötér István: Jókai útja — részletesen, felfogásommal egyezően tárgyaltak. Köszönetet mondok Hermann Istvánnak, aki rendelkezésre bocsátotta kéziratot tanulmányát a regényről.

Joggal merül fel azonban a kérdés: mi vezetett a kiábrándulás, az elmenekülés könyvének megírásához? 1871, a regény formálásának éve a politikai Jókai számára a deákpárti liberalizmusban való keserű csalódást hozza, egyszersmind arról is meggyőzi, hogy a kormánypárt masszív többségével szemben az ellenzék tiltakozásai eleve kudarcra vannak ítélve. 1872-ben a választások előtt beszámol a Terézvárosban képviselői tevékenységéről, s ekkor határozottan kijelenti: ¹ „Deák pártját nem vezeti többé, ott már az ultramontanizmus, a retrográd tendencia, a vasúti érdek vezet.” Évek során buktak meg hazafias, következetes liberalizmustól áthatott javaslatai: kudarcot vallott képviselőházi beszédeivel a magyar jegybank és a honvédség kibővítése terén, nem tudta elérni az egyház és állam szétválasztásában a kellő előrehaladást, nem hallgatták meg akkor sem, amikor a nemzetiségek kulturális felemeléséért emelt szót.² A legteljesebb bizalmatlansággal szemlélte a delegációk meg a felsőház működését, hiszen az utóbbiban még a botbüntetés eltörlését is leszavazták.³ E lesújtó tanulságokat csak súlyosbította a német—francia háború élménye. A kegyetlen megszárlás, a mindkét részről folyó mértéktelen uszítás és rágalmazás egy életre szóló emléket hagyott Jókai szívében, s későbbi pacifizmusában is nagy szerepet játszott ekkori megdöbbenése. Nem tudta megérteni a párisi kommünt sem: forradalmi világnézet híján, a célzatosan ferdítő tudósításokat olvasva úgy tűnt fel neki, hogy mindez csak áldatlan testvérharc volt, amelynek során a francia burzsoázia és a kommunárdok egyaránt félredobták a hazaszeretetet, a nemzeti egység nagy eszméit.⁴ Egy ilyen hazai nemzetiségi vagy osztályharc bekövetkezése erősen aggasztotta, amint ez *A jövő század regényében* is megmutatkozott.

Az *aranyember* keletkezését az eddigi életrajzok mind összefüggésbe hozták Jókai házasságának legnagyobb válságával, L. . . Ottilia iránti szerelmével. Voltaképpen ma sem lehet sokkal többet mondani erről, mint amit Mikszáth megírt könyvének *A sárga ház és lakói* című fejezetében. A 18 éves leány, egy elhunyt honvédezedes gyermeke Jókai gyámsága alatt állott, és kezdődő tüdőbaja elől Arácson, Balatonfüred mellett keresett gyógyulást 1871-ben. A Senki szigetéről szóló fejezetek már úgy készültek, hogy a szerelmes költő füredi villájából naponta átlátogatott hozzá. De a betegség nem könyörült a bájos fiatal teremtesen, s Ottilia csakhamar Meránba, a „mellbetegek” végső állomására került, ahonnan nem is volt már számára visszatérés. A későbbi mende-mondák,⁵ amelyek szerint e viszonyból fiú is született, nem sok hitelt érdemelnek, annál figyelemre méltóbb Feszty Árpádné egy kis adata⁶ Jókainak féltékeny feleségével való ekkori összetűzéséről. E szerint Laborfalvi Róza annyira felindult ura hűtlenségén, hogy válással fenyegetőzött, amit az csak hosszas könyörgéssel tudott megakadályozni. Ha ez valóban igaz, akkor jobban megérthetjük, mért válik annyira lényegessé a regényben a két asszony közti választás gondolata. Nemcsak Jókai kifinomult erkölcsi érzéke kívánta ezt így, hanem saját életében is állt már ilyen dilemma előtt.

Tiltott szerelmén, feleségével való meghasonlásán kívül még számos önvallomások része van *Az aranyembernek*. A gyümölcsfákkal babráló, csillagvilágot csodáló, szomorkás

¹ *Rechenschaftsbericht des Abgeordneten M. Jókai*. Pest 1872. 31. l.

² I. m. 38. l.

³ I. m. uo.

⁴ Jókai igen sok vezércikket szentel *A Honban* a német—francia háborúnak. 1870. június 23-ától kezdve — *A semlegesség magyar szempontból* c. cikkétől — szeptember végéig több, mint tizenöt alkalommal foglalkozik kizárólagosan vele. Érdeklődése ezután láthatólag alábbhagy; a kommünről összefoglalólag *A Hon* 1871. április 15-i és május 28-i számában beszél a fenti értelemben. Az áprilisi cikk címe: *Politikai ideálok és hazaszeretet*. Erre vonatkozólag l. Geréb László: *A párisi kommün az egykorú magyar irodalomban*. Bp. 1951. c. bibliográfiáját is.

⁵ Tábori Kornél: *Jókai regénye*. Bp. é. n. 96 l.

⁶ Feszty Árpádné: *Akik elmentek*. Bp. é. n. 16 l.

hangulatokba merülő költő áll itt előttünk számos fejezetben, akit eddig a felfokozott hősök közt, a nagy eposzi zengésű regények lapjain nem igen láthattunk. Itt fakadt fel benne a gyermektelen apa eddigi „kiíratlan” érzésvilága. Olvasunk a szülők naiv büszkeségéről kis Dódiuk első léptei láttán, s megrendülten vigyázzuk az apa szélütött fájdalmit a parányi koporsó mellett. Különös, de mintha a hetvenes évek első felében többször tévedne szeme a kisdedek sírhantjára, mint máskor. Ezt tanúsítja *Az élet komédiásai* „Niobe parasztruhában” című fejezete, a gidres-gördős egyenetlen regény egyik csúcspontja, ahol egy parasztasszony kilenc gyermekét veszíti el vörhenyben egyetlen hét leforgása alatt.

Meddő kísérlet lenne azonban ezen túlmenően kulcsregénynek tekinteni a művet, és van némi túlzás Mikszáth nyilatkozatában is: „Ez talán az egyetlen regénye, amely közvetlen a Jókai élő érzéseiből táplálkozik, és nem pusztán a fantáziájából.”⁷ Hiszen a mese jelentős része semmiféle összefüggésben sem áll a költő egyéni életével, olyan személyek pályájából merített hozzá indítást, akiket még csak nem is ismert alaposabban. Az Athalie—Timea—Kacsuka háromszögről, Athalie szörnyű gyilkossági kísérletéről egy távolabbi rokonának, Szűcs Lajosnének elbeszéléséből értesült,⁸ a meggazdagodott Timár alakjának — ha igaz Eötvös Károly feltevése — a komáromi nábob, Domokos János szolgálhatott mintául.⁹ Minthogy Domonkos János már 1835-ben meghalt, Jókai csak a temetésén vett részt és semmilyen más ismeretséget nem fűzhetett hozzá.

Ám az sem áll, mintha Jókai többi munkáiban nem törnének fel „az élő érzések” és benünk pusztán a fantázia röptét csodálhatnánk. Magasra csapnak legtöbb írásában az emberi közösségre vonatkozó érzései: hazaszeretet, népszerűség, szabadságvágy, a haladásba és a tudományba vetett hit, s az értékesebbjéből nem hiányzik a személyesebb érdeklődés sem. Elég itt az életrajzi mozzanatok adó regényekre (*Politikai divatok*, *Mire megvénülünk*, *A tenger-szemű hölgy*) emlékeztetni, vagy azokra, amelyekben sok kedves, mély benyomása ölt testet. Ilyen emlékezetből vett helyzetekre, alakokra bőven akadhatunk *Az új földesúr*, *A köszívű ember fiai*, *Fekete gyémántok*, *Eppur si muove* lapjain is s az irodalomtörténeti kutatás bizonyára még jelentősen növelni fogja az ilyesfajta motívumok számát.

Az azonban kétségtelen, hogy nála nagyobb köz választja el a belső élet alakulását a műtől, mint az a modern magyar irodalomban szokásos. Nem írt pamfletszerű regényt Szabó Dezső módjára, de életének az az objektívabb regénybe öntése is idegen tőle, amit Móricz Zsigmondnál vagy Németh Lászlónál tapasztalhatunk. Számára az irodalom nem volt katharizis, alkalom válságainak kivetítésére mint Kemény Zsigmondnál, akinek *Gyulai Pálját*, *Férfi és nőjét* másképpen meg sem tudnók érteni. Mikszáth észre is vette ezt, s hajlott arra a magyarázatra, hogy Jókai élete túlságosan zökkenőmentes volt ahhoz, hogy mélyebben áthassa művészetét: „Jókainak mindent megadott a természet, ami egy világraszóló nagy íróhoz kell, csak a boldogtalanságot nem.”¹⁰ A probléma azonban aligha oldható meg ilyen egyszerűen. Ne feledjük ugyanis, hogy ezt a jelenséget más XIX. századi prózaíróknál is fellelhetjük, mégpedig olyanoknál is, mint pl. maga Mikszáth, akit a reális látás mellett ugyancsak gyötrő és terhes fiatalkorral vert meg az élet. A kései években a „nagy palóc” nemcsak írni nem akart, de felesége tanúsága szerint még beszélni se igen szeretett minderről. Másrészt az is erősen kétséges, hogy Jókai életének mérlegén csakugyan olyan üres volt-e a szenvedések serpenyője, mint Mikszáth állítja. Az önkényuralom sokféle zaklatása, családi bajai (két örökbe fogadott, házasságon kívül született Rózája, felesége öregkori zsarnoksága) ellentmondani látszanak e feltevésnek. A magyarázatot tehát nem annyira a költő életében, mint inkább irodalmunk sajátos fejlődésében, az egyes stílusirányok iratlan programjában kell megkeresnünk. Ami gátolta a

⁷ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. Bp. 1910. II. k. 104 l. (Jubileumi kiadás XIX. k.)

⁸ *Utóhangok az Aranyemberhez*. Jókai ÖM. XLVI.

⁹ Eötvös Károly: *A Jókay-nemzetség*. Bp. é. n. 235 l.

¹⁰ I. m. 198 l.

realizmust, az nyilván gátolta az író belső drámáinak kendőzetlen kivetítését is — és fordítva. Mert a realizmus — s erről az utóbbi években többnyire megfeledkeztünk — legalább olyan mértékben lelkiismeretvizsgálat, mint megfigyelés dolga s még a társadalomkritikának is kiindulópontja a kíméletlen önbírálat. Ibsennel szólva (aki ezt saját példáján remekül igazolta) előbb önmagunk felett kell ítélőszéklet tartani, aztán mások felett. Viszont nálunk a romantika, majd az anekdotikus realizmus, a népieskedéssé váló népiesség, a közönség ízlésére való ügyelés (pl. Mikszáth esetében) nem vezethetett az író belsejét feltáró irodalomhoz. Az önnön szívünkbe tekintés még leginkább Kemény Zsigmond, Gyulai, vagy Arany moralizáló lélekelemzésével s a hetvenes—nyolcvanas évek irodalmának dezillúziójával függött össze (pl. Arany László, Reviczky: *Apai örökség*).

3.

Közismert dolog, hogy a mű erősen kidomborítja a kapitalista élet számos ellentmondását, de mindjárt bevezetőben meg kell jegyezni, hogy a bérmunkás kizsákmányoltságáról nem esik szó benne. Nem véletlen ez, hanem szerves következménye annak, hogy Jókai korában nem lepleződhetett le még ilyen mélyen a tőkés rend, különösen nem Magyarországon, ahol az még sok tekintetben kivívandó célnak számított, amelyhez szükségszerűen tapadtak egyes illúziók. Egyébként így van ez Victor Hugo *Nyomorultak*­jában is: Jean Valjean mint Madeleine gyáros úgy gazdagszik meg, hogy senkit sem tesz tönkre a városában, sőt megszünteti a nyomort és munkanélküliséget, felemeli a munkabéreket.¹¹ Mennyire hasonlít ebben Timár Mihályhoz, aki legfeljebb olyan fené­kig romlott spekuláns­ként dönt pusztulásba, mint Brazovics!

Az ellentmondások egészen más vetületben jelennek meg: a gazdag, de a teljes ember­ségről lemondani nem akaró Timár lelki­világának, érzelmi, szerelmi kapcsolatainak szét­téptettségében tükröződnek. Az egykori hajó­biztos érdemtelenül, más kifosztásával lett gazdaggá, de most a feddhetetlenség látszatát kell keltenie, szüntelen képmutatással kell biztosítania jó hírnevét. A képmutatás, a látszat és a valóság kettőssége, az az ablak, amelyen át Jókainak sikerült bevilágítania a polgári erkölcs­tan labirintusába. És a feltárt igazság általános érvényen nem változtat az, hogy kivételes esettel van dolgunk a talált kincs útján való meggazdagodásban. A nagy veszedelmek árán megtalált „gazdátlan” kincs a romantikus próza gyakori kelléke. (Dumas: *Monte Cristo*, Verne: *Utazás a tenger alattban* Nemo kapitány kincsei). De mennyire más a funkciója Dumas-nál, mint itt! Ott a romantikus életszemlélet káprázatában azt tanítja az író, hogy a nagy magányos jellem a vagyonnal megszerzi a hatalmat arra, hogy valóságos földi gondviselés­sé emelkedjék. Jókai ellenben éppen azt emeli ki: Ali Csorbadzsi félholdas zsákja felőrli Timár erkölcsi énjét; olyan helyzetbe kényszeríti, ahol lassanként elveszíti tette­rejét, hogy akarat nélkül sodródjék az öngyilkosság felé. Amott az egyéniség lesz korlátlan úr a társadalmi valósággal szemben, emitt a valóság nem ismert törvényszerűségei győznek az egyéni akaraton. Nem kétséges tehát, hogy Dumas a lázadózó kispolgár álmait próbálja hihetővé varázsolni a talált milli­ókkal, míg Jókai éppen a realitás kérlelhetetlen logikájára ébreszt rá e fantasztikus fordulattal.

„A végtelen gazdagság... az általános tisztelet... a boldogító szerelem... bár csak egy volna ezek közül megérdemelt igaz keresmény.”¹² Timár nemcsak a kényszerű képmutatás miatt van elkeseredve, nemcsak milli­ói nem voltak „igaz keresmények” de a házassága sem. Jókai etikája szerint, ahol a szerelem olyan különleges magaslaton áll, rendkívül nagy bűnt követett el, amikor Timeát elszakítva igazi szerelmétől, magához láncolta. Bármennyire ószinte rajongással volt tele, mégis csak erkölcsileg kényszerítette a házasságra a hála érzetével. Nagyon kifinomult formában, de megvásárolta a leány szerelmét. A tévedés tragikus következménye az asszony elhidegülése lett, amit Jókai csak egészen futólag érint. Élő „alabástrom szobornak”

¹¹ Győry János: *Victor Hugo*. Bp. 1952. 72. l.

¹² ÖM, XLVI. 122. l.

nevezi Timeát, amire Krúdy Gyula tréfálkozva vágja rá : „Jókai még így nevezte a hűvös vérmérsékletű nőt.”¹³ Kőlcsonös nagyrabecsülésből szövődik kapcsolatuk a továbbiakban, a naiv gyermeklányból mintaszertű üzletasszony lesz, de mit használ mindez a modern Midásznak? Timár körül érzelmi vákuum van, „az ifjúkori ábrándot, a hajlamot a regényesség után, . . . a pénzszerző pálya rideg üzelvei, száraz számítások, mindennapi gondok eltakarták”.¹⁴ Innét találja meg a kivezető ösvényt a Senki szigetén annak a Noéminak odaadó szerelmében, akinek „az aranyemberből nem kell az arany, hanem csak az ember”.¹⁵ Azonban ezzel kezdődik meg vergődése a két asszony között s ez a vívódás — mint minden igazán mély szerelmi regényben — ezúttal is azt jelenti: választania kell kétféle életforma között. Ha kitart Timea mellett, továbbra is az önzés rabja marad, mert nem tud belenyugodni a magántulajdonának érzett feleségről való lemondásba. Elsősorban ez az a tényező, amely visszatartja a szigetre való végleges visszavonulástól : „tán azzal a gondolattal még meg tudott volna barátkozni, hogy kincseit odavesse a világnak. . . de azzal a gondolattal nem tudott kibékülni hiúsága, hogy az a fehérarcú nő, ki az ő hitvesi lángjától nem tudott felmelegedni, még ez életben boldog legyen — más által.”¹⁶ Ez az önzés mélységesen igazságtalanná teszi, vannak percek, amikor akár meg is tudná ölni hűtlenségben vétkes asszonyát, s csak nehezen szánja rá magát Timea szabadságának visszaadására.

De visszaadhatja-e ezt anélkül, hogy feloldja a nő mélységes tiszteletét megmentője iránt és bevallja : „egész élete egy nagy hazugság” volt? Az erkölcsi halálra nem képes, inkább a valóságosat választaná vezeklő szándékkal, ha egy váratlan fordulat nem segítené hozzá, hogy új életet kezdjen Noémi oldalán. Megszabadulása véletlen műve, nem is oldhatja meg igazán az aranyember problémáit. A Senki szigetét azért tartjuk harmonikus befejezésnek, mert kifejezi Timár vágyát a munkás és egyszerű élet után, megszabadítja a terhére vált vagyontól, de Timea iránti felelősségét túlkönnyen törli el az író. Ezt maga a szerző is érzi, amikor később bemutatja a férje halálát kétségbevonó, a boldogságot meg nem találó özvegyet.

Sajátos Jókai magatartása a szigettel szemben: ide összpontosít minden eszményt, amit a haladó polgárság csak kialakíthat. Ez a talpalatnyi föld nem tartozik semmiféle államhoz vagy püspökséghez, ismeretlen rajta az elnyomás, háború, vallási villongás, érdekházasság, sőt maga a pénz. Nem mindennapi szubjektivitásra volt szüksége Krúdy Gyulának ahhoz, hogy *Az aranyemberben* csupán a „legideálisabb házasságtörő regényt” lássa, s a Senki szigetről se legyen több mondanivalója ennél: „A Senki szigete az ma is fel-feltűnedezik szentimentális férfiak képzeldésének folyóján mint egy halkán, zenélve úszó hajó.”¹⁷ Az ilyen egyoldalú, Jókai eszmevilágát lefokozó szemlélet persze nem Krúdy hibája elősorban, hanem a koré, amelyben íróvá érlelődött. Találón mondja a századvégről Babits a *Halálfiában* : „Ez volt pedig a szerelem kora Magyarországon, a frázissá vált és Jókaiából tanult szerelemé : mert ugyan mi érdekes lehetett volna egyéb az életben. Ama más idők — melyeket a történelem nagy időknek is mond — nagyobb szórakozásokat ismertek ; de eszméik ünt ereklyékké váltak . . .”¹⁸ Csakis a Senki szigetén ismerik a regény szerint a munka, a szerelem, az egymáson való segítés valódi értékét. Másrészt a költő mégiscsak visszadöbben a világ teljes elhagyásának gondolatától. Az utószó magános aggastyána, aki az önkényuralom alatti szabadságküzdelmeknek s a nemzeti reményeknek elbeszélésére is csak egykedvű pipázással felel, aligha elégítheti ki őt teljesen. Mintha Jókai saját lelkének két felét állítaná szembe egymással ebben a jelenetben!

A társadalombírálat nemcsak Timár bűneiben és gyötrődésében nyilatkozik meg, hanem üzleteinek elmondásában, sőt a kisebb alakok pályájában is. Jókai ezúttal úgy mutatko-

¹³ Krúdy Gyula : *Írói arcképek*. Bp. 1957. I. k. 182. l.

¹⁴ ÖM. XLVI. 4. l.

¹⁵ ÖM. XLVI. 3. l.

¹⁶ ÖM. XLVI. 80—1. l.

¹⁷ I. m. I. k. 184. l.

¹⁸ Babits Mihály : *Halálfiái*. Bp. 1927. 47. l.

zik be, mint a napoleoni háborút követő évtizedek dunai kereskedelmének kitűnő ismerője. Ugyanerről a témáról nem egy regényében emlékezik még meg (*Fekete gyémántok*, *A mi lengyelünk* stb.) sőt 1879-ben a XIX. század eleji inflációról és a későbbi általános pénztelenségről cikket is ír *Csöndes évek története* címmel.¹⁹ Gabonaüzlet, telekspekuláció, földbirtokbérlet, a hatóságok megvesztegetése egymást éri a könyv lapjain. Keserű adomák sínein gördül a történet, amelynek refrénje: „gazdag ember — dicső ember, szegény ember — kutya ember.” A pénz szól bele a többiek életébe is. Utána rohan eszközökben nem válogatva Brazovics és Krisztyán, kaucióhiány lesz az oka Kacsuka meg Athalie házassága meghiúsulásának. Az embertelen csódtörvény kergeti halálba Teréza mama férjét, ez teszi őt magát meghasonlottá minden közösségi étellel. És az egész zsidobongó vásár felett ott sötétlenek az öreg Krisztyán epigrammába illő cinikus szavai: „Akinek pénze van, az azt mind lopta. Akinek sok van, sokat lopott, akinek kevés van, keveset lopott.”²⁰

Mily sablonos a *Fekete gyémántok* rajza a spekulációról ehhez a hollandi mesterek festményeihez hasonlóan életteli körképhez képest! Ismét megmutatkozik, hogy Jókai igazában nem a kiegyezés korának nagyvárosában otthonos, hanem a még alig polgárosodó Magyarországi kúriáin és polgári portáin. Kirepítő fészket, Komáromot már nem egyszer megénekelte, de most egészen új oldaláról állítja olvasói elé. Az alispánékhöz és a lelkészlakba vezetett el *Az elátkozott családban*, s a *Politikai divatokban* is jórészt a „salva guardiás” házak környékén kószált. Regényeiben eddig azt vette elsősorban tollára szülővárosa múltjából, ami ott országra szóló hírnevű volt: a földindulást, tudós Péczely József irodalmi körét, a hajóhid vízbeomlását a nádor látogatásakor, a vár hősi védelmét 1848–49-ben. Most első ízben ábrázolja a kereskedők Komáromát, és minden eddiginél jobban elmélyed annak hétköznapi életében. Otthonuk elárverezésének előestéjén a kétségbeeséstől hajtva elindul Athalie volt vőlegényéhez, hogy felkínálkozzék neki — mint szerető. Éji útja rosszhírű park mellett vezet, majd felbukik egy földön heverő züllött nöben. Ilyen nyers környezetleírásra ritkán akadunk más Jókai-regényben! A későbbi komáromi témák majd megint nemesibb, ünnepibb és derűsebb színezetűek lesznek. Ismét az ostrom napja eleveníti majd fel *A tengerszemű hölgyben* és *A mi lengyelünkben*, s a rák kalmárok tereferáló helyeire csak a húsz évvel utóbbi *A három királyok csillaga* vezet el újból.²¹

Amint a sokszor felidézett Rév-Komáromnak *Az aranyember* a legmegkapóbb költői újratereemtése, azonképpen a Senki szigetében hajt ki legszebben Jókai folytonosan visszatérő sziget motívuma. A sziget egyszerre jelenti az ő művészetében a magány, a természetszeretet, az idill, másfelől a titokzatosság, a láncát törő fantázia birodalmát. A sue-i hatásvadászat idején a borzalmak halmozására jogcím a külvilágtól elzárt földdarab (*Nepean szigete*, a „Mocsárok viránya” a *Hétköznapokban*), művészetének megérlelődésével, békére vágyó szíve, kiábrándult elvagyódása vagy egyszerűen szépet szerető ösztöne nyilatkozik meg rajzában. Így alkotja meg a Körös-szigetet, amely a szabadságharc véresójében Baradlay Ödön szeretteit rejti, a Senki szigetét, a Ponthaligeti park tavának rejtett zugát (*Kiskirályok*), hogy végül a saját fiatalkori komáromi szigetéről (*A tengerszemű hölgy*) s a világgyűlölő főherceg óceáni rektekhelyéről regéljen (*Ahol a pénz nem Isten*). Mindannyiok közül ez a kis dunai paradicsom áll a legtöbb oldalról bemutatva előttünk: látjuk a boldog szerelmes és a meghasonlott öngyilkosjelölt szemével, majd minden évszakban, a civilizálódás kezdetén és kifejlődése után. Többi társa csak epizód vagy keret, ez maga is szereplője a műnek, s nem is éppen alárendelt. Ellentéte a cselekmény szöttezésében egyrészt a fenségesen zord Aldunának, másrészt a dúsgazdag ember felzaklatott komáromi életének.

¹⁹ ÖM. XCVI. 72—92. l.

²⁰ ÖM. XLVI. 189. l.

²¹ Az elbeszélés 1894-ben jelent meg a *Pesti Hirlapban*.

Érintettük már Timár portréjának gyakori önarckép jellegét, a vele kifejezett mondanivaló merőben új voltát. Mindebből az eddigtől elűtő, a kritikai realizmus emberábrázolását Jókai művészetén belül legjobban megközelítő jellemzési mód származik. Következétesen végighúzódo elemzésről, a lélekredők tanulmányozásáról Balzac vagy Flaubert módjára nem beszélhetünk; az érzékek és ösztönök szerepe az elhatározásokban (pl. Timea frigiditása) csak egészen távolról érezhető, de mindez nem cáfolja előbbi megállapításunkat. A mesélő kedv pazar bőrsége itt már alá van rendelve a lelki fejlődés hézagatlan folytonosságának, melyben okok és okozatok szilárdan kapcsolódnak egymáshoz. Hányféle megoldáson: felesége elhagyása, törvényes elválás, a hűtlenség megbosszulása, Noémival való kettős öngyilkosság — töpreng a főhős, míg a teljes elfásultság erőt nem vesz rajta! Mily sok tényező találkozása szükséges ahhoz — apai érzése, Teréza halála stb. — hogy érezze: a kettős életet nem lehet tovább folytatni.

Az egész alkotás világnézeti és lélektani mélysége, újszerűsége feledtetni velünk, hogy akad benne a hatásvadász francia romantika kelléktárából kölcsönzött mozzanat; ilyen Krisztyán gályarabsága is. Ezek sorából csak egyet kívánunk kiemelni, Timár látszólagos halálát, amely megtéveszti környezetét. Nem először nyúl az író ehhez a motívumhoz. Monce, az 1850-ben megjelent *Egy halálítélet* című novella üzletember hőse (ÖM. XIV.), miután önhibáján kívül csődbe jutott, öngyilkosságot tettett s Amerikába szökik, hogy később felfedve kilétét, feleségét maga után hívja. Ha kissé jobban elidőzünk ennél a momentumnál, nyomban feltűnik, mennyivel olcsóbb, valószínűtlenebb az egész első megjelenési formájában. Monce tudatosan, aprólékosan előkészíti álöngyilkosságát, míg az aranyember véletlenül sodródik e különleges helyzetbe. Monce ahhoz a háborzongató segédeszközökhöz nyúl, hogy egy felismerhetetlenségig eltorzított arcú hullát öltöztet fel a saját ruháiba, viszont ezúttal Jókai már távol áll az ilyen grand-guignol látványtól: Krisztyán, halála előtt, mitsem sejtve maga ölti fel Timár ruháit. Kiáltó a különbség a két főhős házassálete tekintetében is: a francia szereti feleségét, mégsem világosítja fel kétségbeesett tervéről, ami egészen természetellenes, papirosízű elképzelés. Mennyivel érthetőbb az, hogy Timár sohasem fedi fel Timea előtt a balatoni rianás halottjának igazi nevét. Ő Timeát Kacsuka oldalán akarja boldognak tudni. De ami a legdöntőbb: nagyon is különböző indítókok bírják rá a két hőst végzetes elhatározásukra. A párizsi „üzér” csak a bürzei becsületnek engedelmeskedik a látszat öngyilkossággal, hiszen egyébként meg is szokhatnék feleségéstől minden hókusz-pókusz nélkül. Nem így a komáromi nábob, aki csak az igazi vagy látszat öngyilkosság között választhat, ha nemcsak a vagyontól és örömtelen házasságtól, hanem a Timea iránti büntudattól is meg akar szabadulni. A meglepő fordulat a regény befejezésében minden idegen ízét elveszti. Nem is a különös alakcserét érezzük már benne elsőrendűnek, hanem a kibékítő csendes véget, amelynek ára a teljes visszavonulás. Mennyire hasonlít ez a befejezés *A különös házasságra!* Mennyire a népmese hite lüktet mindkettőben: egy Butler gróf, egy Timár Mihály, akikről legendatermő áhítattal beszéltek az alacsonyfedelű házakban, nem halhat meg, valahol messze-messze élnie kell. . .

Igen finom apró megfigyelések biztosítják az aranyember arcképének teljes átéltségét. Figyeljünk fel melankóliájában groteszk ötleteket szikráztató elméjére, amint a felköszöntött daráló Fabula uramat legszívesebben kamaszos játékra hívna ki: „. . . hogy mikor például Fabula János uram meglátogatja s mint egyházi vicekurátor komoly dolgokról kezd el perorálni előtte. . . olyankor úgy csiklandja valami Timárt, alig bír a vágnak ellenállni, hogy a két kezét hirtelen a vicekurátor úr vállára téve, annak a fején keresztül ugorják.”²² Természetesen a cselekmény folyamán nem mindig jelenik meg ennyire belülről megmutatva. A bűnbeesés előtt, az aldunai hajózás idején még nem áll egészen előtérben, a Szent Borbála vagy a táj ek-

²² ÖM. XLVI. 116. 1.

kor vele egyenrangú szereplője a történetnek. Nagyjából a megszokott Jókai-hős körvonalait mutatja ekkor emberfeletti bátorságával és ügyességével, csak szegénysége s ebből fakadó csüggedt szerelmi tépelődése sejteti, hogy a továbbiakban még meglepetésekkel szolgál majd pályája.

A többi alak mását nem nehéz felfedezni Jókai galériájában: Athalie és Plankenhorst Alfonzine, Edit meg Timea, Brazovics és Csanta uram párhuzamossága feltűnő. Timea ugyanúgy szegény együgyű rokonnak tűnik fel a házikisasszony szemében, mint Edit, s csak a mesei igazságszolgáltatás győz, amikor végül mégis ő találja meg az igazi boldogságot vetélytársnőjével szemben. A démoni leány ugyanolyan lélektani indítékoknak engedelmessé válik, mint *A kőszívű ember fiaiban*. Hiszen szerelmét, vagyonát veszítette el s mindezt végsőfokon a hajdan lenézett török leány ragadta el tőle. Kacsuka, akinek hűtlenségét egykori menyasszonya egy életen át sem tudja megbocsátani, a legélettelelenebb az egész szereplőgárdában. Csak szerzői becsületszóra hisszük el, hogy két szép fiatal teremtés halálosan szerelmes belé. Obligát kései lovagiassága nagyon is érthetetlen azután, hogy a történet kezdetén: „szerencsétlen éhenkórászként szedegeti fel az éltelmezési ügyekben elhullott morzsákat” egykori iskolatársa gúnyos megjegyzése szerint.²³

Krisztyán Tódor helyét nem nehéz megtalálni a gonoszlelkű Jókai-hősök családjában: legközelebbi szomszédai *Az új földesúr* Straffja és a *Mire megvénülünk* Gyáli Pepije lehetnek. A balatonfüredi találkozás órájában Timár ugyanúgy ellenkezés nélkül adja kezébe életét, mint Áronffy Loránd Gyáli Pepinek, és Straff ugyanolyan kém, mint ez a kalandor. Egy szatirikus régi kritika szerint Jókai eszményített alakjai között alig van különbség, „csak a kabátjuk más”. Valóban egyéniségük szinte hajszálra ugyanaz, eltérő színezetük csak onnét ered — ez olykor elég jelentős különbség — hogy mások az életkörülményeik, más-más korban harcolnak érvényesülésükért. Krisztyánban csakugyan van valami balkáni, amint ezt Sötér István megjegyzi,²⁴ de ennél is fontosabb, hogy ő hármójuk közül a legtudatosabb. Nem véletlen ez, hiszen *Az aranyemberben* ismeri fel a költő legtisztábban a pénz hatalmát az állami és társadalmi életben s így a negatív jellem is ezúttal használhatja fel mindezt a legenergiusabban. Krisztyán cinikus bölcselkedéseivel egyenesen Vautrinra, Balzac rettenthetetlen gályarabjára emlékeztet. Magányosabb teremtménye Jókainak Teréza és Zsófi máma. Az előbbi túlságosan rezonőr jellegű, inkább csak igazságait halljuk, mint vére lüktetését, a másik egymagában is írói diadal. A parvenü remek példányát fedezte fel benne, aki szalonban él ugyan, de igazában még mindig a konyhában vagy a cselédszobában érzi otthonosan magát.

Ritka művészettel készült a kompozíció, amelynek egyik erényéről, zárt logikájáról már szó esett, és számos rejtett finomságot mutat. Jellemző rá a hangulati tartalmak csodálatosan változatos cserélődése: az Alduna hősi pátoszát a sziget idillje folytatja, erre a nyers komáromi életképek következnek s mindehhez később még a rezignáltság és a tragikus feszültség járul. A főhős kettős életének színtereit a kisebb szereplők egész sora köti össze: Krisztyán egyaránt felbukkan Komáromban meg a szigeten, Sándorovics esperes Timár támasza Levetincen, de Teréza gyóntatására is elsiet, Brazovics nemcsak közvetlen környezetén zsarnokoskodik, hanem korábban már Teréza férjét is szerencsétlenné tette s a két asszony is találkozik rövid időre félig gyermekként. Sejtelmesen ismétlődnek egyes motívumok, amelyek megvilágítják az idő múlását, a hős lelkivilágának megváltozását. Minduntalan feltűnik a bűnre csábító, lelkiismeretfurdalást keltő, végül halálba hívó holdfény. A perigradai örvénybe került malomnak megvan a maga ellenpontja abban a mozzanatban, hogy az elfásult ember csaknem megfagy a befagyott Duna közepére sodródott malomban.²⁵ Maga a vörös

²³ ÖM. XLVI. 158. i.

²⁴ *Romantika és realizmus*. Bp. 1956. 456. i.

²⁵ A malom-jelenetre különösen Hermann István kéziratban levő tanulmánya hívta fel a figyelmet.

hold Babits Mihály szemében jelképévé lett Jókai egész művészetének, aki a *Hataljaiban* Hintáss szavait egyenesen így kommentálja: „S vörös hold kel fel, egy romantikus szó, s Jókai országa egészen közel jött, szerelemmel, ragyogó és ördögi hősökkel... Oh szerelem, te vörös holdvilág.”²⁶

A regényt olvasva valóságos, megfogható közegnek tűnik fel az idő, természetesnek tartjuk, hogy a Vaskapunál elének lépő 34 esztendő Timártól úgy válunk el, mint 43 éves férfitől. A többi művekben is ugyancsak sok utalás történik Jókainál hónapok, évek pergésére, de hiába, még olyan nevezetes alkotásban, mint az *Eppur si muove* sincs időélményünk, holott abban ez igen lényeges lenne. Nem nehéz megfelelni arra a kérdésre, miért történik ez így. Az idő, az irodalom számára mindaddig csak erőszakolt díszlet, míg jellemek és viszonyok változásán nem alapul. Az *Eppur si muove*-ban a végső fordulatok — az olaszországi festői évek, a vagyonról való önkéntes lemondás stb. — annyira erőltetetten hatnak, hogy az író megjegyzéseit a férfisorban levő Jenőyről nemigen tudjuk komolyan venni. Valóban a realista regény alapátényezője az idő és jellem viszonya, amint ezt Kemény Zsigmonddal kapcsolatban Rónay György hangsúlyozza.²⁷ Természetesen a regény nem órával és kalendáriummal mér, hanem a „belső időhöz” igazodik, a fontos élmények ritkasága vagy sűrűsödése szabályozza arányait. A lassított és gyorsított felvételek váltakozása a filmben sem lehet felültebb, mint egy művészi regényben! Mily aprólékosan foglalkozik a költő a Szent Borbála talán csak 3—4 napig tartó aldujai kalandjaival s mily hamar végez később egy-egy Senki szigetén eltöltött évvel! De ezúttal indokolt a sietés, nem úgy mint az *Eppur si muove*-ban, ahol az utolsó száz lapon csak az író erőlködését érezzük, hogy minél hamarabb révbe vezesse valahogy történetét. Csakhogy van egy Achillesz-sárka a szerkezetnek s ez éppen a végső 4—5 fejezet. Athalie gyilkossági kísérletét sehogyan sem érezzük idevalónak, sokkal több örömmel tennénk le a könyvet, ha az a főhős eltávozásával zárulna le. Csak valamiféle krónikás teljesség kívánhatja ezeknek a részleteknek elmondását, nem a műalkotás sajátos törvényei. Amilyen aránytalan a kitekintés, olyan jól illeszkednek a mese derekához azok a kis közbevetések, amelyek a mű kezdőpontja előtti eseményekre utalnak. Nemcsak a főszereplő megjegyzéseiben merülnek fel ilyenek, de hallunk a gyermek Athalieról, aki már akkor ki-nevette a szerencsétleneket, Brazovics korábbi sötét üzelmeiről (titkos folyosót építtetett házában), nem is beszélve Teréza szőrnyű fiatalkori összeomlásáról.

A kompozíció egy másik újdonsága a hétköznapi és álmok, csodás kalandok kettősségének finom összeshívása. Jókai mintha csak valami láthatatlan mérlegre rakná a fejezeteket, gondosan ügyel arra, hogy az egyik elem egyensúlyban tartsa a másikat: a Senki szigetének paradicsoma mellett ott áll Komárom, a családi élet kicsinyes intrikáival, az üzlet tisztátlan kavargásával. Az életet és hálált osztó balatoni rianás megdöbbenhet szívünk mélyéig, ám előtte áll mint petőfics zsánerkép a befagyott tavon mulató halásztársaság. A tények, tapasztalatok mindenütt elkísérnek a képzelet szabadszárnyú útjaira. A Szent Borbála fedélzetén Tömörkény sem szólhatna szakszerűbben a csigaorrú hajók kormányzásának fortélyairól, még az idilli sziget sem lehet meg természet tudomány nélkül: Timár séta közben kioktatja Noémit a békák hasznáról és szeretetre méltó voltáról.

5.

Ily sok művészi kiválóság láttán lehetetlen, hogy fel ne merüljön bennünk a kérdés: folytatta-e az író *Az aranyemberben* megkezdett utat, s ha ez nem történt meg, mi a magyarázata kezdeményezése elsikkadásának? Valóban a regény messziről kimagasló orom a Jókai művek hegyláncolatában. Magányossá teszi nemcsak magasrendűsége, hanem módszereinek

²⁶ I. m. 23 l.

²⁷ Rónay György: *A regény és az élet*. Bp. 1947. 294. l.

egyedi volta is. A legkiválóbb Jókai regényekre javarészt a nemzeti irányregény elnevezés illik a legjobban: témájukat a XIX. század első kétharmadának politikai mozgalmából merítik, irányzatosságukat a középpontba állított eszményített és hiperbolikus hős biztosítja, aki ingadozás nélkül, kiélezett és egyértelmű összeütközések során szolgálja a haza és haladás ügyét. Ezzel szemben *Az aranyembernek* csak egészen távoli, közvetett kapcsolata van a nemzeti megmozdulásokkal, meghatározott történelmi események egyáltalán nem szerepelnek benne. Középponti hőse egyénített, kevésbé idealizált személyiség, aki inkább önmagával mint külső erővel küzd, s ellenségeivel való harcában (Krisztyán!) sincs minden igazság az ő oldalán. A korábbi legjobb írásoktól az is elhatárolja, hogy a zsánerképnek és az anekdotának csak másodrendű hely jut benne.

De ugyanúgy sok ellentétre akadunk, ha *Az aranyembert* a későbbi terméshez mérjük. Ekkor Jókai művészetére egyrészt a XVII—XVIII. századi memoárok és picaro-regények tesznek nagy hatást. (*Egy hírhedt kalandor. Két Trenck, Rákóczi fia* stb.), másrészt a francia tézisdrámák és a velük egy töről fakadó, szórakoztató félrealista regények. *Az aranyembernek* egyikkel sincs számos érintkezési pontja. De viszonylag még mindig az utóbbi regénytípushoz áll közel.

Ezekre a művekre (*Egy az Isten, A lélekidomár, Akik kétszer halnak meg*, sok tekintetben az *Enyém, tied, övé* is) szintén jellemző a privát életből vett téma, bennük a szerelem és házasság kérdései ugyanúgy háttérbe szorítanak sok egyebet, mint Timár Mihály regényében. De csak a keret azonos, a benne levő kép már nem. A divatos félrealizmus útján Jókai messze kerül attól a tisztánlátástól, amely a mesés fordulatok indítékaiban is éreztetni tudja a polgári erkölcs fertőző gócait. S elsodródik az emberábrázolás már kipróbált új módszereitől is: Adorján Manassé, Ilavay, Lándory stb. csak egyes vonásaikban meggyőzőek, egyébként önállóság nélküli, valószínűtlen ugrásokban fejlődő bábjai az írói akaratsnak. Az embersorsokat az írói rutin irányítja, a rutin válogatja ki a hatásosan egzotikus, különösségekkel telt környezetet is, amelyben alig csillan meg valami a hiteles apró részletek költőiségéből, holott ezek *Az aranyembernek* talán fő varázsát adják. Alighanem az *Enyém, tied, övé* a sok közül a leginkább az, amelyet *Az aranyember* rokonának érezhetünk. Nemcsak a szenvedély természetrajza ez, amely a „férfi sorsa az asszony” közhellyé vált igazságát példázza. Tágas a korrajza, félreérthetetlen benne a közhangulat, a társadalmi eszmények hatása magára a szerelem és házasság emberi tartalmára is.

Az öregkor kiválóbb írásai inkább a korábbi nemzeti irányregények láncolatához kapcsolódnak és csak járulékosan mutatnak fel némi rokonságot az *Aranyemberrel*. Anekdotaiság, a közélet előtérbe állítása inkább az *Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán* típusú regények égtája alá viszi a *Rab Rábyt* és a *Kiskirályokat*, semmint az *Aranyember* vonzókörébe. Ráby ugyan teteteinek valóságossága, elhibázott házassága miatti vergődése következtében sokszor párhuzamba állítható Timárral, mégsem téveszthetjük szem elől a kettő közti távolságot, amelyet Sötér István is nyomatékosan hangsúlyoz: „... jellemében a hibák és erények oly reális aránya, aminővel Timár Mihálnál találkozunk, mégsem tud létrejönni. Jókai már-már rámutat öltözködésének, modorának, életszemléletének elidegenült elemeire, sőt Mariskával kapcsolatban, szinte egy fatális ingatagságára is. De mégis, utólag mintegy „visszavonja”, semlegesíti ezeket a vonásokat, s a Fruzsinkának tett vallomásban valóban nemes indokokkal igazoltatja Ráby elfordulását Mariskától. . . Álérvek ezek is, mivel Jókai vonakodik attól, hogy hőse jellemének mélyére hatoljon. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, Ráby valódi konfliktusát kellett volna oly következetesen és élesen bemutatnia, ahogyan Timárét mutatta be.”²⁸ A kései remekek közül több joggal állíthatjuk *Az aranyember* mellé a *Sárga rózsát*. Hidat ver köztük a közös romantikus antikapitalista ihlet és a jellemrajz következetessége, plaszticitása, a nemzeti irányzatosságtól való tartózkodás. Ám a „pusztai regény” egész millióje, erkölcsi problé-

²⁸ I. m. 536. l.

mavilága oly elemien egyszerű, hogy a jóval komplikáltabb viszonyok és eszmei előfeltételek között lejátszódó korábbi regénnyel való összevetés első pillantásra meghökkentőnek tűnik. Amellett a *Sárga rózs*a lemond a romantikus meseszövéés csillogó motívumairól, amelyek *Az aranyember*ben nagy változatossággal bukkannak fel.

Adósak vagyunk még a második kérdésre való válasszal: mi a magyarázata *Az aranyember* el-elakadozó, gyér folytatásának? Az egyik ok kétségkívül Jókai hanyatlása — amelynek magának is sok összetevője van (politikai, társadalmi nézeteinek időszerűtlenné válása, erőltetett, túl gyors ütemű munka s részben ennek következményeként írói kifáradása). Emeljünk itt ki azt a komponenst, amely már az eddigi fejtegetésben is többször felmerült: Jókai rosszul választotta ki írói mintaképeit, amikor a népszerű fél- és negyedrealizmus felé fordult. Feuillet, ifj. Dumas, Ohnet és társai azt a hitet keltették benne, hogy ismeri a „modern” irodalmat és lépést tart vele. S közben alig-alig vett tudomást az igazán új jelenségekről: Flaubert-ről, Maupassant-ról, Daudet-ről, Tolsztoj-ról, G. Keller-ről stb., sőt alighanem a késői Dickens-ről és Thackeray-ről sem. Egyedüli indítóoknak azonban nem tekinthetjük a hanyatlást, egyszerűen azért nem, mert mint láttuk, időnként felülkerekedett rajta, de ezek az önmagára eszmélései mégsem mutatnak határozottan *Az aranyember* megjelölte irányba. És itt kell segítségül hívnunk a második mozzanatot: azt a körülményt, hogy *Az aranyember* nem csupán a külvilág fájó ellentmondásainak felismeréséből, hanem egyúttal Jókai házassátlének mélyreható válságából született. Ilyen krízisre csak még egy példa van további pályáján, a második házasságát követő, de abból nem született méltó prózai alkotás, legfeljebb néhány törekeny szépségű lírai vers. A nagy lelkitusa nem ismétlődött, s így elmaradtak a lírai önvallomásból fakadó, magánéletre és a jellemrajzra összpontosuló regények, amelyeknek nyitányát *Az aranyember* jelentette volna: terméketlen kései romantikáját pedig olyan felvillanások szakították meg, amelyekben anekdotikus realizmusát próbálta összebékíteni a rutinos szalonregény követelményeivel (*Rab Ráby*, *Kiskirályok*, *A lőcsei fehérasszony*).

Hatott-e más írókra is *Az aranyember*, s a közvetlen hatástól függetlenül látunk-e a hozzávaló lelki rokonságból fakadt műveket regényirodalmunkban? Azt hisszük, a kérdésre nem nehéz megadni a választ: *Az aranyember*t kedvelhetik és ronggyá olvashatják a születése utáni egy-két évtizedben, de igazi visszhangja majd csak három évtized múlva lesz íróink között. A század utolsó negyede félrealizmust, naturalizmust, szórványosan az igazi realizmus szárnypróbálgatásait hozza: az írók a valóság felszínét tapintják vagy mélyebb tárnáiban bányásznak, de lírai elvágyódásuknak alig adnak hangot. Csak a XX. század elején válik olyan sivárrá és ellenségessé a magyar glóbus, hogy az izmusok világviszonylatban is terjedő hatásától támogatva a menekülés egyre több írónk életformájává válik. Útnak indul Szinbád, kibomlik Csáth Géza, Cholnoky Viktor vitorlája. Igaz, a világot, amelyből kimentik hőseiket, egyik sem látja oly valószerűen s főként oly nagy összefüggésekben, mint a hetvenes évek Jókaija. Eszményi alakjaikban sem lobog oly Rousseau-n nevelkedett humanista igény a munka, a kizsákmányolás és képmutatás nélküli közösség után, mint Timárban meg Terézában. Hőseik különcebbek, de különösen a Krúdyét a tiszta lelkiismeret, az egyszerű boldogság, az áldozatos, egy életre szóló szerelem utáni sóvárgás élteti²⁹ a kaotikus, világháborúba merülő korban,

²⁹ Krúdy arcképéhez különösen Sőtér István tanulmányát, *Romantika és realizmus*; 573—99. l. használtam fel.